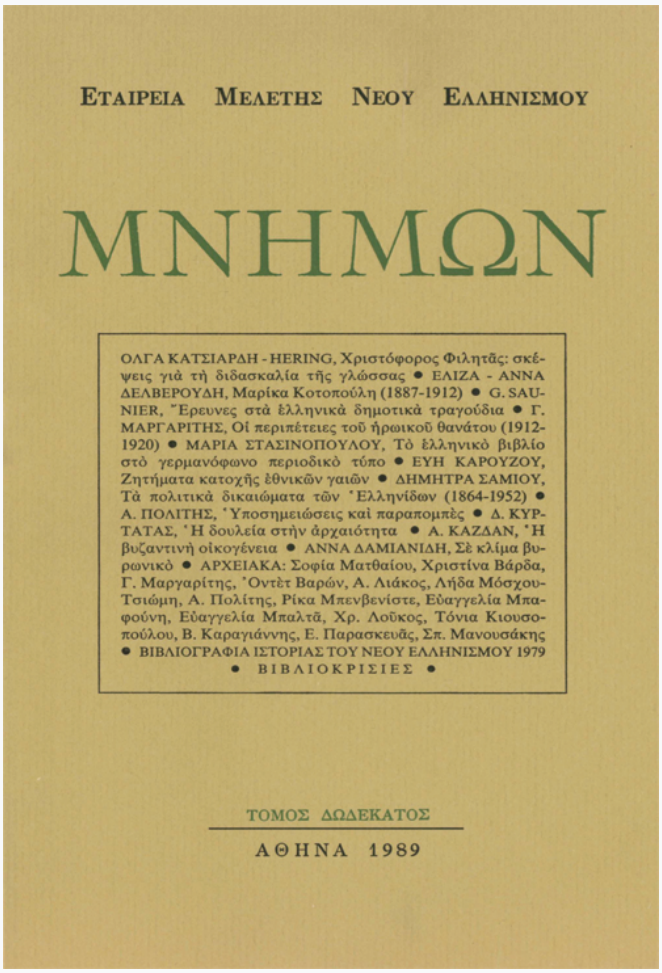
ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ (1833-1871)

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

doi: 10.12681/mnimon.409

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΟΥΖΟΥ Ε. (1989). ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ (1833-1871). *Μνήμων*, *12*, 149–161. https://doi.org/10.12681/mnimon.409

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 28/03/2024 23:53:56

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ (1833-1871)

Ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, στὸ βαθμό ποὺ ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικῆς γῆς, ἔχει διατυπώσει ὁρισμένες θέσεις σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσε ἡ ὕπαρξη ἐθνικῆς γῆς γιὰ πενήντα χρόνια στὰ πλαίσια τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους.

Τὰ κύρια σημεῖα τῶν θέσεων αὐτῶν εἶναι:

1) Ἡ ἐθνικοποίηση τῆς πρώην τουρκικῆς γῆς ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἀπέκλεισε τὴ γῆ αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἐμπορευματικὸ κύκλωμα.

2) Ἡ σχέση καλλιεργητῶν ἐθνικῆς γῆς μὲ τὴ γῆ αὐτὴ ἦταν σχέση ἐνοικίασης. Βέβαια πολλὲς φορὲς ὁ ὅρος ἐνοίκιο χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλωθεῖ γενικὰ μιὰ χρηματικὴ καταβολὴ γιὰ τὴ χρήση τῆς γῆς καί ὄχι ἀπαραίτητα ἡ διαδικασία καί ἡ σχέση τῆς ἐνοικίασης. Ὅμως ὅταν δέν διευκρινίζονται οἱ συμβάσεις στή χρησιμοποίηση τοῦ ὅρου αὐτοῦ, ὁ ἀναγνώστης παραπέμπεται συχνὰ στὴν ἐνοχικὴ σχέση τῆς ἐνοικίασης.

3) Ἡ ἔλλειψη τίτλων κυριότητας ἦταν ἕνα σοβαρό ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐνυπόθηκης πίστης τόσο στὰ πλαίσια δανεισμοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ὅσο καὶ στὸν ἰδιωτικὸ δανεισμό.

Σὲ μιὰ πρώτη προσέγγιση τῶν ζητημάτων ποὺ θέτουν οἱ παραπάνω θέσεις, μὲ σκοπὸ νὰ ἀνιχνευτεῖ ἡ βαρύτητα τῶν προβλημάτων ποὺ ἔθεσε ἡ ὕπαρξη ἐθνικῆς γῆς, θὰ πρέπει νὰ μελετήσει κανεὶς τὴ σχέση τῶν καλλιεργητῶν μὲ τὴ γῆ αὐτὴ καὶ συγκεκριμένα τὰ προβλήματα ἀπόκτησης κατοχῆς, ταυτότητας κατόχων καὶ κυρίως δικαιωμάτων ἀλλὰ καὶ συμπεριφορῶν ἐπὶ τῆς κατεχόμενης γῆς. Παράλληλα πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ ἡ στάση τοῦ κράτους ἀπέναντι στὸ ὅλο ζήτημα, ὅπως αὐτὴ φαίνεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν παρουσία του μέσα ἀπὸ τὴν νομοθετική διαδικασία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία του.

Πρίν προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση ὁποιουδήποτε ζητήματος θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε σὲ ποιὲς κατηγορίες ἐθνικῶν κτημάτων ἀναφέρονται οἱ ἔννοιες *ἐνοικίαση, κατοχὴ* καί *καταπάτηση*, τὶς ὁποῖες θὰ χρησιμοποιήσουμε.

Ἡ βασική διάκριση ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης ἦταν ὁ χωρισμὸς τῆς ἐθνικῆς γῆς σὲ φθαρτὰ καὶ ἄφθαρτα κτήματα. Τὰ φθαρτὰ περιλάμ-

βαναν ὅλα τὰ κτήματα ποὺ ὑπόκεινται σὲ φθορές, ὅπως οἰκίες, μύλοι, ἐργαστήρια καὶ ἀργότερα καὶ τὶς φυτεῖες, δηλαδὴ ἀμπελῶνες, ἐλαιῶνες κ.λ.π. Τὰ ἄφθαρτα ἦταν ἡ γῆ ποὺ καλλιεργοῦνταν μὲ δημητριακὰ καθὼς καὶ οἱ διάφορες φυτεῖες.

Ἄλλη διάκριση ἦταν αὐτὴ ποὺ χώριζε τὴν ἐθνικὴ γῆ σὲ ἀσκεπὴ καὶ σὲ φυτεῖες. Ἀσκεπὴς γῆ ἦταν αὐτὴ ποὺ καλλιεργοῦνταν μὲ μονοετεῖς καλλιέργειες, ἐνῶ φυτεῖες ἦταν ὅλες οἱ ἐκτάσεις ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ πολυετεῖς καλλιέργειες, ὅπως ἀμπέλια, σταφιδάμπελοι, ἐλαιῶνες κ.λ.π.

Οἱ ὅροι ποὺ ἐπικρατοῦν μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ κράτους εἶναι *ἐθνικὰ φθαρτὰ κτήματα, ἐθνικὴ γῆ*, ὅρος ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὄχι μόνο τὸ σύνολο τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσκεπὴς γῆ, καὶ τέλος *ἐθνικοϊδιόκτητες φυτεῖες.*

Ἡ ἐνοικίαση ἀφορᾶ μόνο τὰ ἐθνικὰ φθαρτὰ κτήματα καὶ στηρίζεται σὲ νόμους ποὺ ἐκδίδονται κατὰ καιρούς. Γίνεται μὲ δημοπρασία καὶ ἐκδίδεται ἐνοικιαστήριο συμβόλαιο τὸ ὁποῖο καθορίζει τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ ἐνοικιαστῆ καὶ κυρίως τοὺς ὅρους καλλιέργειας. Οἱ ἐνοικιαστές τῶν κτημάτων αὐτῶν δὲν πληρώνουν δικαίωμα ἐπικαρπίας· καταβάλλουν μόνο τὴ δεκάτη.

Ἡ κατοχὴ ἀφορᾶ τὴν ἀσκεπὴ γῆ καὶ τὶς ἐθνικοϊδιόκτητες φυτεῖες. Ἀποκτᾶται μὲ τὴν ἄδεια τῆς κυβέρνησης ἢ καὶ χωρὶς αὐτὴν καὶ ὑπόκειται στὸ δικαίωμα ἐπικαρπίας τὸ ὁποῖο καθορίζεται κατὰ περίπτωση καὶ κυμαίνεται σ' ὅλο τὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζουμε ἀπὸ 10-25%. Ἡ κατοχή, παρόλο ποὺ δὲν στηρίζεται σὲ ἔγγραφη συμφωνία, εἶναι νόμιμη ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς περιπτώσεις ποὺ ἀποκτᾶται χωρὶς ἄδεια τῆς κυβέρνησης, ἐνῶ τὸ κράτος δὲν ἐπεμβαίνει οὔτε στὶς καλλιέργειες οὔτε στὴ γενικότερη συμπεριφορὰ τῶν κατόχων.

Ἡ καταπάτηση τέλος εἶναι ἡ παράνομη ἰδιοποίηση ἐθνικῆς γῆς μὲ διάφορους τρόπους καὶ ἀφορᾶ ὅλα τὰ ἐθνικὰ κτήματα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν καταβάλλεται δικαίωμα ἐπικαρπίας καὶ ἀποκτᾶται τελικὰ πλήρης κυριότητα ἐπὶ τῶν καταπατημένων ἐδαφῶν.

Ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ἔννοιες ἐκείνη μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀσχοληθοῦμε κυρίως εἶναι ἡ κατοχὴ καὶ τὰ ἐδάφη τὰ ὁποῖα καλύπτει εἶναι, ὅπως εἴδαμε, ἡ ἀσκεπὴς γῆ καὶ οἱ ἐθνικοϊδιόκτητες φυτεῖες. Οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες συνιστοῦν καὶ τὴν πλειοψηφία τῶν καλλιεργουμένων ἐθνικῶν γαιῶν.

Ἂς ξεκινήσουμε ἐξετάζοντας πρῶτα τὴ στάση τοῦ κράτους ἀπὸ τὸ χῶρο ὅπου κυρίως αὐτὸ εἶναι παρόν: τὴ νομοθεσία.

Ὅταν ἦρθε ἡ Ἀντιβασιλεία στὴν Ἑλλάδα, πρώτη της μέριμνα ἦταν ἡ διασφάλιση τῆς ἐθνικῆς περιουσίας μὲ τὸ διάταγμα τοῦ 1833 γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἐκποίησης παντὸς εἴδους ἐθνικῶν κτημάτων. Προκειμένου ὅμως νὰ ἐφαρμοστεῖ ἕνα πρόγραμμα οἰκονομικῆς ἀνόρθωσης, ἡ Ἀντιβασιλεία προσέβλεψε στὰ ἐθνικά κτήματα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τότε γίνονται τὸ ἀντικείμενο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει νὰ καλλιεργεῖται μία μυθολογία, ἐκείνη τῆς ἀνεξάντλητης πηγῆς πλούτου, μία μυθολογία ἡ ὁποία διατηρεῖται ἀμείωτη μέχρι τὸ 1871. Ἡ ὑποθήκευση τῶν ἐθνικῶν γαιῶν γιὰ τὰ δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας (1824 καὶ 1825), ποὺ ἦταν

μία δέσμευση γιὰ τὴ διανομή, καθὼς καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους νὰ μὴν ὑποκύψει στὶς πιέσεις τῶν γαιοκτημόνων γιὰ τὴν ἐκποίηση τῆς ἐθνικῆς γῆς, ὥθησαν τὴ βασιλικὴ κυβέρνηση στὴν ἐξεύρεση μιᾶς δικλείδας ἡ ὁποία θά ἐπέτρεπε τὴν ἐκποίηση γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ταμείου χωρὶς νὰ θίγεται ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς μὴ διανομῆς. Αὐτὴ ἡ δικλείδα ἦταν ὁ ὅρος *ἐθνικὰ φθαρτὰ κτήματα*, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενο διευρύνθηκε. Ἔτσι, ἐνῶ ἀρχικὰ σήμαινε τὰ κτήματα τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται σὲ φθορὲς (μύλοι, χάνια, λουτρά, οἰκίες κ.λ.π.), σιγὰ-σιγὰ ἐπεκτάθηκε —αὐτὸ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης— ὥστε νὰ περιλαμβάνει ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ καὶ ὅλα τὰ εἴδη φυτειῶν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μία σειρὰ νόμων ἀπὸ τὸ 1834 καὶ ἑξῆς φιλοδοξεῖ νὰ παίξει τὸ ρόλο μίας κοινωνικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ὅμως στεγάζει καὶ ἀπόπειρες ἀλλαγῶν στὸν δημοσιονομικὸ καὶ οἰκονομικὸ γενικότερα τομέα, ὅπως ὁ νόμος περὶ προικοδοτήσεως (1835), περὶ φαλαγγιτῶν (1838), οἱ διάφοροι νόμοι περὶ ἀποκαταστάσεως ἀγωνιστῶν καὶ προσφύγων κ.ἄ. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως ὅλων αὐτῶν τῶν νόμων εἶναι ἀμφισβητήσιμα, ὅπως δείχνουν οἱ ἀριθμοὶ τῶν συνολικῶν παραχωρήσεων ἀλλὰ καὶ οἱ ἀλλεπάλληλοι συμπληρωματικοὶ νόμοι ποὺ κάθε φορὰ ἐλαφρύνουν τὶς διατάξεις τῶν προηγουμένων γιὰ τήν ἐπίτευξη ἑνὸς ἱκανοποιητικοῦ ἀποτελέσματος. Ἂν καὶ δέν ἔχουν μελετηθεῖ ἀρκετὰ τὰ αἴτια τῆς ἀποτυχίας τῶν περισσοτέρων ἀπὸ τοὺς νόμους αὐτούς, μποροῦμε ἐντούτοις νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἑξῆς:

α) ὁ τρόπος διάθεσης ἐθνικῆς γῆς στοὺς περισσότερους νόμους ἦταν ἡ δημοπρασία, τρόπος ποὺ σημαίνει ἀνταγωνισμὸ περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀτόμων·

β) ἡ διάθεση ἐθνικῆς γῆς γιά ἀποκαταστάσεις καὶ ἀποζημιώσεις μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ἐπὶ μὴ κατεχομένων γαιῶν. Ἄμεση συνέπεια αὐτοῦ ἦταν ἡ μεταβίβαση τῶν πιστωτικῶν γραμματίων, ποὺ χορηγοῦνταν γιὰ τὴν ἀπόκτηση γῆς, σὲ τρίτους ἔναντι τιμήματος συνήθως πολὺ χαμηλότερου τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας τῶν γραμματίων.

Τέλος ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς νόμους αὐτοὺς πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ δικό του χρονικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο ψήφισής του γιὰ νὰ βρεθοῦν οἱ λόγοι ἀποτυχίας ποὺ ἀφοροῦν τὸν καθένα ξεχωριστά.

Ἡ ἐκκρεμότητα ὡς πρὸς τὴ λύση τοῦ ζητήματος τῆς διανομῆς ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἡ ἀποτυχία τῶν παραπάνω νόμων ἀπὸ τὴν ἄλλη διατηροῦσαν ἄλυτο τὸ πρόβλημα τῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀκτημόνων καὶ τοῦ σχηματισμοῦ μιᾶς τάξης μικροκαλλιεργητῶν, σύμφωνα μὲ τὸ βασικὸ προσανατολισμὸ τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, μὲ ἰδιόκτητο κλῆρο ἀσφαλοῦς κυριότητας. Ἔτσι ἡ διανομὴ τῆς γῆς, γιὰ λόγους ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ὑποκαταστάθηκε ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση καὶ ὑποστήριξη ἀπὸ μέρους τοῦ κράτους τοῦ δικαιώματος τῆς κατοχῆς. Τὸ γεγονὸς ἐξάλλου ὅτι ἡ ἔγγειος φορολογία καὶ τὸ δικαίωμα ἐπικαρπίας ἀποτελοῦσαν τὰ κυριότερα ἔσοδα τοῦ κράτους, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὠθήσει στὴν ἐνθάρρυνση τῆς καλλιέργειας τῶν χέρσων ἐθνικῶν γαιῶν. Ἡ ἐνθάρρυνση αὐτὴ ἔπαιρνε ἔτσι καὶ τὸ χαρακτήρα μίας κοινωνικῆς πολιτικῆς γιὰ τὸν κατευνασμὸ κοινωνι-

νικῶν ἐντάσεων λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀκτημόνων, προσφύγων κ.λ.π.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐκδόθηκε ποτὲ κάποιος νόμος ποὺ νὰ διαπραγματεύεται ἀποκλειστικὰ τὴν προστασία τῶν κατόχων καλλιεργητῶν, ἤδη ἀπὸ τὸ 1834 ἡ Ἀντιβασιλεία ἔθεσε περιορισμοὺς στὶς ἐκποιήσεις ἐθνικῶν γαιῶν. Ἔτσι στὸ διάταγμα τοῦ 1834 γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ὅσων εἶχαν λάβει μέρος στὸν Ἀγώνα μὲ στρατιωτικὴ ἰδιότητα, δίνεται τὸ δικαίωμα ἀπόκτησης ἐθνικῶν γαιῶν μὲ πλήρη κυριότητα «ἀκαλλιεργήτων μὲν πλὴν καλλιεργησίμων», ὅπως ἀναφέρεται. Στὴν ἴδια ἀρχὴ παραχώρησης, δηλαδὴ ἀκαλλιέργητων ἀλλὰ δυναμένων νὰ καλλιεργηθοῦν γαιῶν, στηρίζεται καὶ ὁ νόμος «περὶ παραχωρήσεως ἐθνικῶν γαιῶν εἰς τοὺς φαλαγγίτας» τοῦ 1838 καθὼς καὶ ὁ νόμος «περὶ ἀποικισμοῦ Κρητῶν» τοῦ 1848. Φαίνεται ὅτι οἱ παραπάνω νόμοι δὲν ἦταν ἀρκετὰ σαφεῖς ὡς πρὸς τὸ ποιὰ ἐθνικὴ γῆ ἔπρεπε νὰ παραχωρηθεῖ, γι' αὐτὸ καὶ δημιουργήθηκαν ἀρκετὰ προβλήματα στὴν ἐξαργύρωση τῶν πιστωτικῶν γραμματίων. Ἔτσι τὸ 1843 δίνεται ἡ ἀναγκαία διευκρίνηση σ' ἕνα ἄρθρο νόμου ποὺ ἀφοροῦσε παράταση τῆς προθεσμίας γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἐθνικῶν γαιῶν ἀπὸ τοὺς φαλαγγίτες. Στὸ νόμο αὐτὸ διαβάζουμε: «Θεωροῦντες ἀναγκαῖον νὰ διακριθῇ ὁριστικώτερον τὸ μέρος ἐκεῖνο τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, τὸ ὁποῖον ὡς ἀπαιτούμενον διὰ τὴν χρῆσιν τῶν καλλιεργούντων αὐτὸ γεωργῶν, δὲν δύναται... νά προσκτηθῇ παρὰ τῶν Φαλαγγιτῶν καὶ τῶν διαθεσίμων ἀξιωματικῶν... ἀπεφασίσαμεν... : τὸ δι' ἑκάστην γεωργικὴν οἰκογένειαν ὡς ἀναγκαῖον εἰς τὴν χρῆσιν αὐτῆς θεωρούμενον μέρος ἐθνικῶν γαιῶν εἶναι τὸ παρ' αὐτῆς συνήθως καλλιεργούμενον μέχρι τεσσαράκοντα μὲν στρεμμάτων, ἀνίσως εἶναι ποτιστικαὶ γαῖαι, ὀγδοήκοντα δέ, ἀνίσως εἶναι πεδιναὶ μέν, ἀλλ' ὄχι ποτιστικαί, καὶ ἑκατὸν εἴκοσιν ἀνίσως εἶναι ὀρειναί». Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτέλεσε σχεδὸν αὐτοτελὴ νόμο πού ἔλαβε μάλιστα καὶ τὴν προσωνυμία «ἐπιεικὴς» καὶ καθοσίωσε κατὰ κάποιον τρόπο ἐπίσημα τὸ δικαίωμα κατοχῆς. Τελικὰ ὅλοι οἱ προγενέστεροι καὶ μεταγενέστεροι νόμοι ποὺ ἀφοροῦσαν παραχωρήσεις ἐθνικῶν γαιῶν, παρέπεμπαν σ' αὐτὸν γιὰ τὴ διαφύλαξη τῶν κατεχομένων γαιῶν ἐκτὸς ἐκείνου τῆς προικοδοτήσεως τοῦ 1835 ποὺ δὲν κάνει διάκριση τῶν γαιῶν, ἀκριβῶς γιατὶ ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ἑπομένως καὶ στοὺς κατόχους ποὺ μποροῦν νὰ πάρουν ὡς προικοδότηση τὶς κατεχόμενες γαῖες. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ γιὰ τὴν προστασία τῶν κατόχων καταργήθηκε ρητὰ μὲ τὸ νόμο ΥΛΑ΄ τῆς διανομῆς τοῦ 1871.

Στὸ νόμο περὶ φορολογίας τῶν προϊόντων τῆς γῆς τοῦ 1849 ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορά: «Τό δημόσιον ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῇ εἰς ἑαυτὸ τὴν νομικὴν κατοχὴν ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ κτημάτων ἐκείνων ἐφ' ὅσων ἐλάμβανε δικαίωμα ἐπικαρπίας μέχρι τέλους τοῦ 1843, ἐκτὸς ἐὰν ἀπώλεσεν αὐτὴν διὰ δικαστικῆς ἀποφάσεως, ἢ δι' ἰδίας παραιτήσεως». Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ διάταξη αὐτὴ συνδέεται μὲ τὸν προαναφερθέντα ἐπιεικὴ νόμο τοῦ 1843 καὶ ὁριοθετεῖ τὰ δικαιώματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν κατοχή. Ἡ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τῆς κατοχῆς σὲ μία διευρυμένη βάση, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀνάγκασε τὸ κράτος νά διαφυλάξει τὸν μοναδικὸ σύνδεσμο ποὺ τοῦ ἀπέμενε μέ τὴν κυριότητα τῶν κτημά-

των του. Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸ δικαίωμα ἐπικαρπίας, ποὺ ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ μποροῦσε νὰ τὸ ἐπικαλεστεῖ γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς κυριότητάς του μέσα σ' ἕνα πλῆθος διεκδικήσεων ποὺ τὸ ταλανίζουν σὲ ὅλο τὸ διάστημα μέχρι τὴ διανομὴ τοῦ 1871.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς αὐτὴ ἦταν ἡ στάση τοῦ κράτους ἀπέναντι στὴν ἐθνικὴ γῆ καὶ κυρίως ἀπέναντι στὸ δικαίωμα κατοχῆς τῶν καλλιεργητῶν της.

Ἂς περάσουμε ὅμως τώρα στοὺς ἴδιους τοὺς κατόχους καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσε ἡ σχέση τους μὲ τὴν ἐθνικὴ γῆ.

Ὁ νόμος τῆς διανομῆς τοῦ 1871 δίνει προτεραιότητα σὲ ὅσους κατέχουν τὴν ἐθνικὴ γῆ, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ ἐπίσημη ἀναγνώριση μιᾶς πραγματικότητας ποὺ προηγήθηκε. Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ εἶναι ὅτι ἡ ἐθνικὴ γῆ, σὲ μεγάλο ποσοστό της, κατέχεται πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ διανομή της.

Τὸ σύνολο τῶν κατεχομένων ἐθνικῶν γαιῶν δὲν εἶναι κάτι σταθερὸ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πρὸ τοῦ 1871 περιόδου. Τὸ σύνολο αὐτὸ αὐξάνεται. Οἱ κυριώτεροι λόγοι ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὰ ἀκόλουθα: ἡ κατάτμηση τῆς ἰδιοκτησίας λόγω κληρονομικοῦ δικαίου ἀπαιτοῦσε τὴν ἐξεύρεση νέων ἐδαφῶν, γιὰ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς ἐλάχιστης ἰδιοκτησίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐσωτερικὴ κίνηση πρὸς τὶς πόλεις δὲν εἶχε στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο (1833-1871) σημαντικὲς διαστάσεις γιὰ νὰ ἐξισορροπεῖ τὴ φυσικὴ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Τέλος τὸ φαινόμενο τοῦ ἀγροτικοῦ ἐποικισμοῦ στὴν ἴδια περίοδο, δηλαδὴ τῆς ἀνακατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ στὸ χῶρο μὲ τὴν κάθοδό του ἀπὸ τὶς ὀρεινὲς περιοχὲς στὶς πεδινές, ὅπου βρίσκονται καὶ οἱ ἐθνικὲς γαῖες, συνιστᾶ ἕναν ἀκόμη λόγο γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς κατοχῆς ἐπὶ ἐθνικῶν γαιῶν.

Τὴν αὔξηση αὐτὴ μποροῦμε νὰ τὴ δοῦμε σ' ἕνα ἐνδεικτικὸ στατιστικὸ ἀπόσπασμα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ἔτος	*Ἔκταση ἐθνικῶν καὶ ἰδιοκτήτων γαιῶν (σὲ στρέμ.)*	*Καλλιεργούμενα εἴδη*
1860	1.856.538	σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι, ἀραβόσιτος
1864	2.831.782	» » » »

Πηγή: Ἀλ. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1867, σ. 58-59.

Ἡ αὔξηση τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν κατὰ ἕνα ἑκατομμύριο στρέμματα στὴ συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ἐξαιρετικὰ διογκωμένη γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται. Γι' αὐτό, διατηρώντας τὶς ἐπιφυλάξεις μας γιὰ τοὺς ἀπόλυτους ἀριθμοὺς καὶ κρατώντας μόνο τὴν τάση αὔξησης, ὑποθέτουμε ὅτι αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀφορᾶ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τίς ἐθνικὲς γαῖες, ἀφοῦ στὸ διάστημα αὐτὸ δὲν ἔχουμε κανένα νόμο μερικῆς διανομῆς τῆς ἐθνικῆς γῆς γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ἡ ἰδιόκτητη γῆ, ἐνῶ οἱ προγενέστεροι νόμοι ἔχουν ἤδη διανύσει τὴν περίοδο τῆς καρποφόρας ὑλοποίησής τους.

Ἐδῶ θά ἔπρεπε ἴσως νά ἀναφερθοῦμε μὲ συντομία στὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζουν οἱ στατιστικὲς πηγές.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ προβλήματα εἶναι ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. Οἱ στατιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ σύνολο τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν (ἐθνικῶν καὶ ἰδιόκτητων) ἀπεικονίζουν τὴν ἔκταση μόνο τῶν καλλιεργούμενων γαιῶν κατὰ τὸ ἔτος τῆς συλλογῆς τῶν πληροφοριῶν, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι μὲ τὸ ἐπικρατοῦν σύστημα καλλιέργειας, τῆς ἀγρανάπαυσης, κάθε χρόνο κάποια ἐδάφη μένουν ἀκαλλιέργητα. Ἑπομένως μπορεῖ νὰ πληροφορούμαστε γιὰ τὸ σύνολο τῶν καλλιεργούμενων ἐκτάσεων μία χρονιά, ἀλλά μᾶς ξεφεύγει τὸ σύνολο τῶν ἐδαφῶν ποὺ κατέχονται καὶ συμμετέχουν στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Ἔπειτα οἱ ἐκτάσεις ποὺ μᾶς παραδίδονται δὲν προέρχονται ἀπὸ καταμετρήσεις, ἀλλὰ προκύπτουν καθ' ὑπολογισμὸ ἀπὸ τὴν παραγωγή. Δηλαδὴ τὸ μόνο γνωστὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ παραγωγή. Ὑπολογίζεται ἕνας μέσος ὅρος παραγωγῆς κατὰ στρέμμα μὲ τὸν ὁποῖο διαιρεῖται ἡ ὁλικὴ παραγωγὴ καὶ βρίσκεται ἡ ἔκταση. Αὐτό ὅμως μπορεῖ νὰ γίνει μόνο στὰ ἐξαγώγιμα προϊόντα τῶν ὁποίων ἡ ποσότητα μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὰ τελωνεῖα. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα προϊόντα ἡ παραγωγὴ ὑπολογίζεται ἀπὸ τὴ φορολογία ποὺ κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της ἔχει τὰ προβλήματά της. Κάτι ἄλλο. Ἡ αὔξηση ποὺ παρατηρεῖται στὶς φυτεῖες εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστωθεῖ ἂν πραγματοποιήθηκε ἐπί κατεχομένων γαιῶν ποὺ σπέρνονταν ἢ ἐπὶ μὴ κατεχομένων. Ἐπίσης ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ συνόλου τῶν φυτειῶν δὲν εἶναι δυνατός, ἐφόσον οἱ πηγὲς μᾶς παρέχουν πληροφορίες ἄλλοτε μόνο γιὰ ὁρισμένα εἴδη φυτειῶν κι ἄλλοτε γιά ὅλα τὰ εἴδη ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ μέτρο ὑπολογισμοῦ, δηλαδὴ κατὰ στρέμμα, κατὰ δέντρο ἢ κατὰ παραγωγή. Τέλος ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ μετροῦν ὁρισμένα εἴδη φυτειῶν κατὰ δέντρο δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε κατὰ προσέγγιση κατεχόμενες ἐκτάσεις, γιατὶ συνήθως ἡ σύνθεση τῶν κτημάτων δὲν εἶναι ἀμιγής. Μία ἔκταση συχνὰ φιλοξενεῖ δύο, τρία ἢ καὶ τέσσερα εἴδη φυτειῶν συγχρόνως, ἐνῶ ἡ ὀνομασία της ὑποδηλώνει πιθανὸν τὴν ἀρχική της κατάσταση ἢ τὴ φυτεία ποὺ ἐπικρατεῖ σ' αὐτὴν, π.χ. ἐλαιοπερίβολο, ἀμπελώνας κ.λ.π.

Εἴδαμε λοιπὸν ὅτι ἡ ἐθνικὴ γῆ σὲ μεγάλο βαθμὸ κατέχεται. Ἀπὸ ποιούς ὅμως; Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ταυτότητα τῶν κατόχων καλλιεργητῶν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ κατοχὴ ἐθνικῆς γῆς δὲν λειτουργεῖ μόνο γιὰ τὴν ἀναπλήρωση ἰδιοκτησίας, ὅπου αὐτὴ δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ «ἐπιβάλλεται» λόγω τοῦ συστήματος ἀγρανάπαυσης, τό ὁποῖο ἀπαιτεῖ παρακαταθήκη γαιῶν. Ἑπομένως οἱ κάτοχοι δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνο ἀκτήμονες ἀλλὰ καὶ ἰδιοκτῆτες τῶν ὁποίων ἡ ἰδιοκτησία δὲν εἶναι μεγαλύτερη κατὰ 1/3 περίπου ἀπὸ αὐτὴν ποὺ μποροῦν νὰ καλλιεργήσουν. Ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Καποδίστρια ὑπάρχουν ἐπίσημες πληροφορίες ὅτι ἐθνικὴ γῆ καλλιεργοῦν καὶ οἱ ἔχοντες ἰδιοκτησία.

Ἐπίσης ὁ πειρασμὸς τῆς παρακείμενης σὲ μέσους καὶ μεγαλύτερους κλήρους ἐθνικῆς γῆς δὲν θὰ πρέπει νὰ ἄφηνε ἀδιάφορους τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν κλήρων αὐτῶν, ἀφοῦ ἡ ἐνοικίαση τῶν ἐθνικῶν φθαρτῶν κτημάτων δὲν μποροῦσε νὰ

καλύψει τὶς ἀνάγκες τῶν καλλιεργητῶν σὲ ἐδάφη λόγω τῆς περιορισμένης τους ἔκτασης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εἶδος	*Ἐθν. φθαρτὰ κτήματα*	*Ἐθνικοϊδιόκτητες φυτεῖες*
Ἀμπέλια	3.043 στρέμματα	101.454 στρέμματα
Σταφιδῶνες	1.000 στρέμματα	46.948 στρέμματα
Μορεῶνες	60.891 δένδρα	326.066 δένδρα
Ἐλαιῶνες	307.000 ὀκάδες ἐλαίου	315.510 ὀκάδες ἐλαίου
Σῦκα	995 καντάρια	74.830 καντάρια
Βαλανιδόδενδρα	56.649 καντάρια	2.180 καντάρια

Πηγή: Σ. Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστικὴ τῆς Γεωργίας*, Ἀθήνα 1864, σ. 56-59.

Ὅπως βλέπουμε ἀπὸ τὸν πίνακα 2, οἱ μεγαλύτερες ἐκτάσεις ἀφοροῦν τὶς ἐθνικοϊδιόκτητες φυτεῖες, οἱ ὁποῖες ὅμως διέπονται ἀπὸ τὴ σχέση τῆς κατοχῆς, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, καὶ ὄχι τῆς ἐνοικίασης.

Ἔπειτα ἡ ἐνοικίαση φθαρτῶν κτημάτων δὲν ἦταν καὶ τόσο συμφέρουσα γιατί:

α) Τὸ πλεονέκτημα ἀπὸ τὴ μὴ καταβολὴ τῆς ἐπικαρπίας ἔχανε τὴν ἀξία του λόγω τοῦ τρόπου ἐνοικίασης, δηλαδὴ τῆς δημοπρασίας.

β) Ἡ ἐνοικίαση ἀφοροῦσε φθαρτὰ κτήματα (ἐλαιῶνες, ἀμπελῶνες κ.λ.π.) καὶ ὄχι ἀσκεπὴ γῆ.

γ) Οἱ ὅροι ἐνοικίασης προστάτευαν τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση τῶν κτημάτων καὶ ἐπέτρεπαν τὴ βελτίωσή της ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῆς φυσιογνωμίας της. Ἔτσι ὁ ἐνοικιαστὴς τῶν κτημάτων αὐτῶν δὲν μποροῦσε, θεωρητικὰ τουλάχιστον, νὰ προχωρήσει χωρὶς κυρώσεις στὴν ἀλλαγὴ καλλιέργειας, ὅποτε τοῦ ἐπέβαλλε τέτοια ἐρεθίσματα ἡ ἀγορά.

δ) Ἡ ἐνοικίαση ὡς προσωρινὴ ἐνοχικὴ σχέση ἀπέτρεπε τὴ δημιουργία στενότερων δεσμῶν μὲ τὴ γῆ καὶ βέβαια ἀπέκλειε τὴν προσδοκία τῆς ἰδιοκτησίας.

Γενικὰ ἡ ὕπαρξη κατόχων ἐθνικῆς γῆς ποὺ ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἰδιοκτῆτες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ ἰδιόκτητου κλήρου, βεβαιώνεται κάθε τόσο μέσα ἀπὸ τοὺς φορολογικοὺς νόμους.

Δίπλα ὅμως στὴ φυσιογνωμία τῶν κατόχων ἔρχεται καὶ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ φυσιογνωμία τῶν καταπατητῶν. Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε ὅμως ἕνα τέτοιο πρόβλημα θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγουμε πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ σύγχυση τῶν ἐννοιῶν κατοχῆς καὶ καταπάτησης. Ἔχοντας λοιπὸν κατὰ νοῦ τὴ μὴ καταβολὴ τοῦ δικαιώματος τῆς ἐπικαρπίας, τὸν κρίκο πού, ὅπως εἴδαμε, συνέδεε τὸ κράτος μὲ τὴν ἰδιοκτησία του, μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε τοὺς μηχανισμοὺς ποὺ διευκόλυναν τὴν καταπάτηση καὶ πρῶτα νὰ δοῦμε πῶς ἦταν κατανεμημένη στὸ χῶρο ἡ ἐθνικὴ ἰδιοκτησία.

Ἡ ἔλλειψη ἐθνικοῦ κτηματολογίου μᾶς ἀναγκάζει νὰ σχηματίσουμε μία εἰκόνα γιὰ τὴν κατανομὴ τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῆς μέσα ἀπὸ τὶς σταδιακὲς διανομές

της. Οἱ διανομὲς ἔσπαζαν τὴν ἑνότητα τῶν ἐθνικῶν κτημάτων καὶ δημιουργοῦσαν ζῶνες ἰδιόκτητης γῆς ἀνάμεσα στὴν ἐθνική, μὲ ἀποτέλεσμα ὅλο καὶ περισσότεροι ἰδιόκτητοι κλῆροι νὰ συνορεύουν μὲ ἐθνικὴ γῆ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ γνώση γιὰ τὴν ἀκριβὴ ἔκταση τόσο τῶν ἰδιόκτητων κλήρων ὅσο καὶ τῶν ἐθνικῶν τεμαχίων ἦταν ἐλλιπής. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἰδιόκτητη γῆ, αὐτὴ ἡ ἐλλιπὴς γνώση δὲν στηρίζεται τόσο στὴν ἀδυναμία καταμέτρησης τῆς γῆς ὅσο σὲ μία ὁλικὴ-μορφολογικὴ ἀντίληψη τοῦ χώρου στὸν 19ο αἰ., ὅπου μία ἀκίνητη ἰδιοκτησία προσδιορίζεται κυρίως ἀπὸ τὴ θέση καὶ τὰ ὅρια καὶ μερικὲς φορὲς τὴν ἰδιαίτερη ὀνομασία της ἢ καὶ τὴν παραγωγικότητά της καὶ δευτερευόντως ἀπὸ τὴν ἔκταση. Μὲ βάση τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ τὴ δημιουργία ζωνῶν ἰδιόκτητης γῆς ἀπὸ τὰ πρώην ἐθνικὰ κτήματα καὶ τὴ χρησιμοποίηση τῶν ὁρίων ὡς βασικὸ κριτήριο προσδιορισμοῦ τῶν κτημάτων, ὁ καθένας ποὺ συνόρευε μὲ ἐθνικὴ γῆ μποροῦσε νὰ τὴν καταπατήσει τόσο ὅσο χρειαζόταν γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ ἡ φυσιογνωμία τοῦ κτήματός του, ἀλλὰ οὔτε καὶ τοῦ ἐθνικοῦ. Ἔτσι ἡ καταπάτηση δὲν πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ μόνο σὰν ἁρπαγὴ καὶ «ἀφαίρεση» ἀπὸ τὸ χάρτη κάποιων μεγάλων ἐθνικῶν κτημάτων ἀλλὰ κυρίως σὰν ἄθροισμα μικρῶν καταπατήσεων ποὺ διαδραματίστηκαν στὰ σύνορα ἰδιόκτητης καὶ ἐθνικῆς γῆς.

Περνώντας τώρα στὰ καθαυτὸ ζητήματα κατοχῆς, ἂς δοῦμε πῶς μποροῦσε νὰ ἀποκτήσει κανεὶς δικαίωμα κατοχῆς ἐπὶ ἐθνικῆς γῆς.

Ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας ὅποιος ἤθελε μποροῦσε νὰ λάβει δικαίωμα κατοχῆς ἐπί ἀκαλλιέργητων ἐκτάσεων, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐκδιδόταν ὁ σχετικὸς τίτλος, τὸ ταπί. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἦταν κληρονομητὸ καί μποροῦσε νὰ μεταβιβαστεῖ μὲ πώληση. Μετὰ τὴν Ἐπανάσταση αὐτὸ τὸ δικαίωμα κατοχῆς ἐπὶ τῆς γῆς ποὺ ἐθνικοποιήθηκε γιὰ τὴν καλλιέργεια δημητριακῶν δὲν ἀπαγορεύτηκε· ἀντίθετα ἔγινε, ὅπως εἴδαμε, ἀντικείμενο προστασίας τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους.

Σ' ὅλη τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο (1833-1871) δὲν ἐκδόθηκε κανένα νομοθέτημα ποὺ νὰ ὁρίζει τὴ διαδικασία ἀπόκτησης δικαιώματος κατοχῆς. Ἀπὸ ἄλλες πηγὲς μαθαίνουμε ὅτι τὸ δικαίωμα αὐτὸ μποροῦσε νὰ ἀποκτηθεῖ μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἄδεια τῶν οἰκονομικῶν ἐφόρων. Μέχρι στιγμῆς ὅμως δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ ποιά ἦταν ἡ ἀνταπόκριση τῶν καλλιεργητῶν σὲ μία τέτοιου εἴδους ἀπαίτηση τοῦ Δημοσίου. Φαίνεται ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν καλλιεργητῶν προέβαινε στὴν κατοχὴ χωρὶς ἄδεια ἢ στὴν καλύτερη περίπτωση μέ προφορικὴ ἄδεια. Ἐδῶ ὅμως θὰ πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., ἔχει ἀρχίσει νὰ σημειώνεται ἡ μετακίνηση πληθυσμῶν πρὸς τὸν πεδινὸ χῶρο, ὅπου κατεξοχὴν βρίσκονται οἱ τουρκικές ἰδιοκτησίες καὶ μετέπειτα ἐθνικὲς γαῖες. Ἑπομένως ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐθνικῶν γαιῶν πρέπει νὰ κατέχεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς Ἐπανάστασης, ὡς φυσικὴ συνέχεια μιᾶς σχέσης μὲ τὴν καλλιεργούμενη γῆ ποὺ προηγήθηκε (κατοχή, ἀγροληψία).

Ἀλλὰ πῶς ἐννοοῦμε αὐτὴ τὴν κατοχὴ καὶ μέχρι ποῦ μποροῦσε νὰ φτάσει; Στεκόμαστε γιὰ λίγο στὸν νόμο τῆς διανομῆς τοῦ 1871 καὶ διαβάζουμε: «πᾶσα πώλησις κατοχῆς ἐπὶ ἐθνικῆς γῆς εἶναι ἄκυρος ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ πα-

ρόντος νόμου». Τὸ χωρίο αὐτὸ μὲ ὅλες τὶς σχετικὲς συζητήσεις τῆς Βουλῆς ποὺ κρύβει πίσω του ἔρχεται νὰ ἀποδυναμώσει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ καλλιεργητὲς ἐθνικῆς γῆς βρίσκονται σὲ σχέση ἐνοικιαστῆ-ἰδιοκτήτη μὲ τὸ κράτος. Τὸ κληρονομητὸ δικαίωμα κατοχῆς, ποὺ ὁμολογεῖται ἀπὸ πολλὲς πηγές, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ δυνατότητα μεταβίβασης λόγω πωλήσεως ἢ καὶ ἄλλων αἰτιῶν. Προσπερνώντας τὴ νομιμότητα αὐτῶν τῶν μεταβιβάσεων, ἡ ὁποία ὅπως φαίνεται τυπικὰ δὲν ὑπῆρχε, φτάνουμε σὲ δύο βασικὰ ἐρωτήματα: α) ποιὰ πραγματικὰ ἦταν ἡ θέση τῶν καλλιεργητῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ β) οἱ δύο νόμοι τῆς διανομῆς τοῦ 1871 ἦρθαν νὰ ἀνατρέψουν ἢ νὰ νομιμοποιήσουν μία προϋπάρχουσα κατάσταση;

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ πρῶτο ἐρώτημα, ἕνα σύνολο δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων τῆς περιόδου 1840-1880 μᾶς δείχνει ὅτι ἡ κατοχὴ ἐθνικῆς γῆς δὲν περιοριζόταν στὴν ἄδεια καλλιέργειας ὁρισμένης ἔκτασης. Τὸ ὅτι ἡ κατοχὴ μποροῦσε νὰ κληρονομηθεῖ, βοηθοῦσε στὴ μονιμότερη σύνδεση τῶν καλλιεργητῶν μὲ τὴ γῆ, μὲ ἐπιπτώσεις τόσο στὸν προσανατολισμὸ τῶν καλλιεργειῶν ὅσο καὶ στὴν ψυχολογία τῶν καλλιεργητῶν. Αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ υἱοθετηθοῦν συμπεριφορὲς ποὺ πλησιάζουν ἐκεῖνες τῆς τέλειας ἰδιοκτησίας. Ἔτσι στὰ παραπάνω ἔγγραφα οἱ ἐθνικὲς γαῖες γίνονται ἀντικείμενο πώλησης, δωρεᾶς, διανομῆς, πλειστηριασμοῦ, παραχώρησης, προίκας, ἀνταλλαγῆς, διαθήκης. Οἱ πράξεις αὐτὲς καλύπτουν ὅλο τὸ γεωγραφικὸ χῶρο ὅπου ὑπάρχει ἐθνικὴ γῆ, κυρίως ὅμως τὴν Πελοπόννησο, καὶ ἀφοροῦν ὄχι μόνο ἀσκεπὴ γῆ ἀλλὰ καὶ φυτεῖες. Οἱ συμβαλλόμενοι εἴτε ἀναφέρουν ἁπλῶς ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἐθνικὴ γῆ, εἴτε παραλείπεται κι αὐτὸ —καὶ ἡ ἰδιότητα τοῦ κτήματος γίνεται γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς— εἴτε εἶναι πιὸ ἀναλυτικοί, ὁπότε ἐκεῖ βλέπουμε μία κλίμακα μεταβιβαζομένων δικαιωμάτων ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἁπλὴ κατοχὴ καὶ φτάνει στὴν πλήρη κυριότητα. Σὲ ὅλες ὅμως τὶς περιπτώσεις, ὅπου ἀναφέρεται τὸ Δημόσιο, τὶς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὶς ἀναλαμβάνει ὁ ἀποδέκτης τοῦ κτήματος, ἰδιαίτερα στὶς μεταβιβάσεις ποὺ γίνονται μετὰ τὸ 1871, γιατὶ στὶς μεταβιβάσεις πρὶν ἀπὸ τὴ χρονιὰ αὐτὴ δὲν ἀναφέρονται πάντα τὰ δικαιώματα τοῦ Δημοσίου. Τὸ ὑπάρχον δεῖγμα τῶν συμβολαίων δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ βγοῦν κάποια συμπεράσματα, ὅσον ἀφορᾶ τὶς τιμὲς τῶν γαιῶν ἢ ἄλλα ποσοτικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἀποδέσμευση ὁρισμένων πρακτικῶν. Ἔτσι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πράξεις μεταβίβασης συντάσσονται ἐνώπιον δημοσίου προσώπου, τοῦ συμβολαιογράφου, καὶ πολὺ περισσότερο μεταγράφονται ἐνώπιον ἑνὸς ἄλλου δημοσίου προσώπου πάλι, χωρὶς νὰ καταγγέλλεται πουθενὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς συναλλαγῆς, δὲν σημαίνει ὅτι ἀποκτοῦν κύρος κάποιες ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ ὅτι βγαίνει στὴν ἐπιφάνεια αὐτὸ ποὺ εἶναι καθημερινό, συνηθισμένο καὶ πανθομολογούμενο.

Ἂς σταθοῦμε γιά λίγο σὲ ἕνα εἶδος αὐτῶν τῶν μεταβιβάσεων ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ συχνό, τὴν πώληση. Μία τέτοια πώληση μᾶς στρέφει σὲ δύο κατευθύνσεις: γιατὶ πουλάει ὁ κάτοχος καὶ γιατὶ ἀγοράζει ὁ μέλλων κάτοχος. Ἡ ἀπάντηση γιὰ τὸν πωλητὴ θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται στὴν πεποίθηση ὅτι εἶναι ἰδιοκτήτης, μία

πεποίθηση ποὺ δὲν ἀγνοεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ κράτους πάνω στὴν ἐθνικὴ γῆ, ἀλλὰ στηρίζεται στὴν προσδοκία μιᾶς τελικῆς λύσης μέσα ἀπὸ τὴ δωρεὰν διανομή. Ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἀγοραστή, μία τέτοια ἀγορὰ δείχνει βέβαια τὴν πεποίθηση τῆς ἰδιοκτησίας ποὺ ἔχει καὶ ὁ πωλητὴς ἀλλὰ πολὺ περισσότερο δείχνει τὴ δυσκολία ἀγορᾶς ἐθνικῆς γῆς ἀπὸ τὸ κράτος μέσω τῆς δημοπρασίας, τῆς ὁποίας τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι καθόλου σίγουρο πὼς θὰ ἀποβεῖ πρὸς ὄφελός του. Ἔπειτα, ἡ ἔλλειψη διαθέσιμης ἰδιόκτητης γῆς πρὸς ἐκποίηση ἦταν φυσικὸ νὰ περιορίζει τὶς ἐπιλογὲς τῶν ἐνδιαφερομένων στὴν κατοχὴ ἐθνικῆς γῆς ἢ στὴν ἀγορά της ἀπὸ ἄλλον κάτοχο. Ἡ ἀντίφαση ποὺ φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ φαινόμενο τῆς πώλησης κατοχῆς καὶ στὸ βεβαιωμένο γεγονὸς τῆς ἀφθονίας ἐθνικῆς γῆς θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸ ἑξῆς: τὰ καλύτερα τεμάχια ἐθνικῆς γῆς ἤδη κατέχονται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς «καλύτερα» δὲν σημαίνει μόνο τὰ εὐφορότερα ἀλλὰ καὶ τὰ πιὸ ἐξυπηρετικὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς θέσης τους. Ἑπομένως, στὴ βάση μίας ὀρθολογικότερης ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, τὰ καλύτερα τεμάχια εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ποτίζονται, ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται κοντὰ σὲ οἰκισμένο χῶρο, ποὺ ἡ σύνδεσή τους μὲ τὴν ἀγορὰ εἶναι πιὸ εὔκολη καὶ τὸ ἴδιο εὔκολη καὶ ἡ ἐποπτεία τους, εἴτε πρόκειται γιὰ τυχὸν καταπάτησή τους εἴτε γιὰ τὶς καταχρήσεις στὴν εἴσπραξη τῶν φόρων. Καλύτερα εἶναι ἀκόμη ἐκεῖνα ποὺ μποροῦν νὰ ἐξασθενίσουν τὸν κατακερματισμὸ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ νὰ ἀξιοποιήσουν ἀποτελεσματικότερα τὸ ὑπάρχον δυναμικὸ τῶν ἀροτριώντων ζώων. Σὲ ἐνίσχυση τῆς ἄποψη αὐτῆς ἔρχονται καὶ οἱ συμβολαιογραφικὲς πράξεις ἀνταλλαγῆς ἰδιόκτητων κτημάτων μὲ ἐθνικά. Γενικὰ ὅμως τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι ἡ ἐθνικὴ γῆ πωλεῖται ἀπὸ κάτοχο σὲ κάτοχο δείχνει ὅτι ἡ γῆ αὐτὴ δὲν εἶναι ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὸ ἐμπορευματικὸ κύκλωμα καὶ σὰν κεφάλαιο μπορεῖ νὰ διατεθεῖ ἀπὸ τοὺς κατόχους παρὰ τὴν ἔλλειψη τῆς κυριότητας ἀπὸ νομικὴ ἄποψη.

Μία συμβολαιογραφικὴ πράξη ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε ἀκόμη εἶναι τὰ προικοσύμφωνα. Σ' αὐτά, μεταξὺ ἄλλων κινητῶν καὶ ἀκινήτων πραγμάτων, δίνεται ὡς προίκα καὶ ἐθνικὴ γῆ. Ἐδῶ αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως εἶναι ὅτι ἡ κατοχὴ ἐθνικῆς γῆς ἐκτείνεται καὶ στὴν κάλυψη κοινωνικῶν ἀναγκῶν, ὅπως ἡ «ἀποκατάσταση» τῶν γυναικῶν. Κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν πώληση, ἡ πεποίθηση τῆς ἰδιοκτησίας ὑπάρχει καὶ στὸν προικοδοτούμενο ποὺ ἀποδέχεται τὴν ἐθνικὴ γῆ, τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει ὅπως καὶ τὰ ἰδιόκτητα πράγματα, σύμφωνα μὲ τὸ προικῶο δίκαιο.

Ὅλες αὐτὲς οἱ πράξεις, καθὼς καὶ ἄλλες ποὺ ἔρχονται νὰ καλύψουν μὲ δωρεὲς ἢ παραχωρήσεις κάποιες ἠθικὲς ὑποχρεώσεις, μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σχέση καλλιεργητῶν καὶ ἐθνικῆς γῆς δὲν εἶναι ἁπλῶς μία σχέση ἐνοικιαστῆ-ἰδιοκτήτη. Ὅταν κάποιος μπορεῖ νὰ μεταβιβάσει τὴν κατεχόμενη ἀπ' αὐτὸν ἐθνικὴ γῆ μὲ ὁποιονδήποτε τρόπο καὶ μπορεῖ νὰ κάνει ὁποιεσδήποτε ἐπεμβάσεις πάνω σ' αὐτήν, σὲ τὶ διαφέρει αὐτὴ ἡ κατοχὴ ἀπὸ τὴν τέλεια ἰδιοκτησία; Διαφέρει στὴν καταβολὴ τοῦ δικαιώματος ἐπικαρπίας καὶ στίς ἐπιπτώσεις ποὺ ἔχει ἡ ἔλλειψη κυριότητας στὸν δανεισμό.

Ἡ ἐπικαρπία (10-25% ἐπὶ τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος), μαζὶ μὲ τὴ δεκάτη καὶ τοὺς δημοτικοὺς φόρους, ἀφαιροῦσε ἕνα σημαντικὸ ποσοστὸ τῆς παραγωγῆς. Σ' αὐτὰ ἔρχονται νὰ προστεθοῦν οἱ καταχρήσεις τῶν φοροεισπρακτόρων, καθὼς καὶ ἡ ἀδυναμία νὰ λειτουργήσει ἡ ἀγροτικὴ πίστη μὲ ἀσφαλεῖς τίτλους κυριότητας στὰ πλαίσια τοῦ ἐνυπόθηκου δανεισμοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας. Πράγματι ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της κιόλας δὲν συμμερίστηκε τὴ στάση τοῦ κράτους ἀπέναντι στοὺς κατόχους ἐθνικῆς γῆς καὶ ἀπέκλεισε τὰ ἐθνικὰ κτήματα ἀπὸ τὸν ἐνυπόθηκο δανεισμό της. Μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα περιμένουμε νὰ βρεθοῦμε μπροστὰ σὲ μία ἐκρηκτικὴ κατάσταση. Σ' ὅλη ὅμως τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε ἡ ἀπουσία κοινωνικῶν ἐντάσεων μὲ ἀντικείμενο τὴ διανομὴ τῆς γῆς μᾶς ἀναγκάζει ἢ νὰ μειώσουμε τὴν ἐπίδραση καθενὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω παράγοντες ἢ νὰ ἀναζητήσουμε κάποιους ἄλλους παράγοντες ποὺ νὰ λειτούργησαν ἀντισταθμιστικά. Γιὰ παράδειγμα, ὑπάρχει ἡ ἐπικαρπία ἡ ὁποία ὅμως ἀπὸ τὴ μιὰ δὲν καταβάλλεται στὸ ἀκέραιο κι ἀπὸ τὴν ἄλλη βρίσκεται πάντοτε χαμηλότερα ἀπὸ τὰ ποσοστὰ ἐκμίσθωσης ἰδιόκτητων γαιῶν ποὺ κυμαίνονται ἀπὸ 15-50% τῆς παραγωγῆς. Ὑπάρχει ἔλλειψη ἀσφαλῶν τίτλων ἰδιοκτησίας γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ δανεισμό· ὅμως θὰ πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι ἕνα μέρος τῶν καλλιεργητῶν ἐθνικῆς γῆς εἶναι καὶ κύριοι κάποιου μικροῦ ἰδιόκτητου κλήρου, τὸν ὁποῖο μποροῦν νὰ ὑποθηκεύσουν γιὰ τὴν ἐξασφάλιση χαμηλότερου ἐπιτοκίου. Ὑπάρχει ἔλλειψη ἀσφαλῶν τίτλων ἰδιοκτησίας γιὰ τὸν ἐνυπόθηκο δανεισμὸ στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἀλλὰ ἡ ἔλλειψη αὐτὴ δὲν εἶναι ὁ μόνος λόγος ποὺ δὲν ἀναπτύχθηκε ἡ ἀγροτικὴ πίστη. Μεγάλο μέρος τῶν αἰτήσεων δανείων ἀπορρίπτεται γιὰ λόγους ποὺ ἔχουν σχέση μὲ ζητήματα δικαίου, ἐθιμικοῦ καὶ ἐπίσημου, ὅπως καὶ μὲ ζητήματα συμπεριφορῶν τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας: γιὰ παράδειγμα, κτήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκδοθεῖ ἐπίσημα παραχωρητήρια τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν δὲν γίνονται δεκτὰ γιατὶ δὲν ἔχουν μεταγραφεῖ.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἐξοβελίζουν τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ ἐπισημάναμε ἀπὸ τὴ μὴ διανομὴ τῆς ἐθνικῆς γῆς γιὰ πενήντα χρόνια. Βοηθοῦν ὅμως στὸ νὰ προσδιορίσουμε τὴν πραγματικὴ βαρύτητα ποὺ εἶχε κάθε ἕνας ἀπὸ τοὺς παραπάνω παράγοντες στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας, δηλαδὴ ἡ ὕπαρξη ἐθνικῆς γῆς, ἡ διατήρηση τοῦ συγκεκριμένου φορολογικοῦ συστήματος, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου κ.ἄ.

Συνοψίζοντας μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀδυναμία τοῦ κράτους νὰ διανείμει τὴν ἐθνικὴ γῆ ἄφησε στοὺς καλλιεργητὲς τὴ δυνατότητα νὰ δημιουργήσουν ἕνα δικό τους καθεστὼς σχέσεων μὲ τὴ γῆ αὐτή, ἐμπνεόμενο ἀπὸ τὴ μιὰ ἀπὸ τὸ προεπαναστατικὸ καθεστὼς κατοχῆς γῆς καὶ διαμορφωνόμενο ἀπὸ τὴν ἄλλη εἴτε ἀπὸ τοὺς προσανατολισμοὺς ποὺ ἔδινε ἡ ἀγορὰ εἴτε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ποὺ διεῖπαν τὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Αὐτὴ τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε, τὸ κράτος τὴν ἀποδέχτηκε καὶ τὴν προστάτεψε στὰ πλαίσια μιᾶς δημοσιονομικῆς ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς. Ἔτσι σὲ κάθε περίπτωση, εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ τὴ φορολο-

γία εἴτε γιὰ τὴν κατοχὴ εἴτε γιὰ τὴν ἐκποίηση ἐθνικῆς γῆς, τὸ κράτος δὲν ἔκανε τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀποδέχεται μία διαμορφωμένη κατάσταση. Οἱ δύο νόμοι τῆς διανομῆς τοῦ 1871 ἀπ' ὅλες τὶς ἀπόψεις ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴ θέση: προτεραιότητα στοὺς κατόχους, νομιμοποίηση τῶν πωλήσεων, ἀποδοχὴ τῶν ὑποθηκῶν. Οἱ καλλιεργητὲς ἐθνικῶν γαιῶν ἀπόκτησαν μία ἐμπράγματη σχέση, διαρκὴ καὶ ἰσχυρή, μὲ τὴν καλλιεργούμενη γῆ, ἀπολαμβάνοντας τὶς περισσότερες φορὲς τὰ πλεονεκτήματα τοῦ τέλειου ἰδιοκτήτη. Ἡ μαρτυρούμενη ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν γιὰ τὴν καλλιέργεια μεγάλων ἰδιόκτητων κτημάτων μὲ τὸ παράπονο ποὺ τὴ συνοδεύει σχεδὸν πάντα, ὅτι ὅλοι καλλιεργοῦν ἐθνικὲς γαῖες, δείχνει τὴν ἀνεκτὴ θέση τῶν καλλιεργητῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Πρόκειται γιὰ μία κατάσταση ποὺ συνοψίζεται πολὺ ὡραῖα στὴ ρήση τοῦ Π. Καλλιγᾶ στὸν *Θάνο Βλέκα* ὡς νέο αἴνιγμα τῆς Σφίγγας: «γῆ ἄνευ ἀνθρώπων καὶ ἄνθρωποι ἄνευ γῆς».

Πηγὲς - Βιβλιογραφία

Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν εἶναι ἐξαντλητική. Ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ τὸ βασικὸ ἀρχειακὸ καὶ βιβλιογραφικὸ ὑλικὸ στὸ ὁποῖο στηρίχτηκαν οἱ ὑποθέσεις ἐργασίας τοῦ κειμένου.

Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, ἔκδοση Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, τ. 1 καὶ 3, Ἀθήνα 1971.

Ἀρχεῖο Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, Παραχωρητήρια γαιῶν (τὸ Ἀρχεῖο περιλαμβάνει 261 κατάστιχα στὰ ὁποῖα ἔχουν καταχωριστεῖ οἱ παραχωρήσεις ἐθνικῶν γαιῶν).

Βεργόπουλος Κ., *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα: ἡ κοινωνικὴ ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας*, γ΄ ἔκδοση, Ἀθήνα (α΄ ἔκδοση 1975), Ἐξάντας.

Γενικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν λογαριασμῶν τῶν οἰκονομικῶν διαχειρίσεων τοῦ 1845 καὶ 1846 καὶ τοῦ ἀπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1845 (ὑποβλήθηκε ἀπὸ τὸ Ἐλεγκτικὸ Συνέδριο στὸ βασιλιὰ Ὄθωνα τὸ 1854).

Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τ. 1 (1833-1842), 2 (1843-1854), 3 (1855-1864) (ἀνατύπωση) καὶ οἱ τόμοι τῶν ἐτῶν 1865-1871.

Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, περίοδος Γ΄, Σύνοδος Β΄, τ. Α΄ καὶ Β΄, 1871.

Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς ΕΤΕ, Σειρὰ Δάνεια, ΙΑ΄ Αἰτήσεις Δανείων, φάκ. 1-90.

Μανσόλας Ἀλ., *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ Ἑλλάδος*, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, Ἀθήνα 1867 (ἐπανέκδοση Ν. Καραβία, Ἀθήνα 1980).

Μάουρερ Γκ. Λ., *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, Χαϊδελβέργη 1835, ἑλλην. μετάφραση Ὄλγας Ρομπάκη, εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια-σχολιασμὸς Τάσου Βουρνᾶ, ἐκδ. Τολίδη, Ἀθήνα 1976.

Μπελιᾶ Ἐ., «Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον», ἀνάτ. ἀπὸ περ. *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, τ. Γ΄, Ἀθήνα 1977.

Νάκος Γ., *Τὸ νομικὸ καθεστὼς τῶν τέως δημοσίων ὀθωμανικῶν γαιῶν: 1821-1912*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1984.

Παναγιωτόπουλος Β., «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ ἡ Ἑλλάδα, 1832-1871», στό: *Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰ.*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1980.

Παναγιωτόπουλος Β., «Δημογραφικὲς ἐξελίξεις», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ΄, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1975, σ. 152-158.

Πανταζόπουλος Ν., *Τὸ διὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 θεσπισθὲν δίκαιον καὶ οἱ Ἕλληνες νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1971.

Πανταζόπουλος Ν., *Ἀστικὸς Κῶδιξ καὶ ἐθνικὸν δίκαιον*, Ἀθήνα 1945.

Στατιστικὴ τῆς Γεωργίας, πρόλογος Σ. Α. Σπηλιωτάκη, ἔκδ. Γραφείου Δημοσίου Οἰκονομίας, Ἀθήνα 1864.

Τσουκαλᾶς Κ., *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1977.

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ (1864 - 1952)*

Η μελέτη αυτή πηγάζει από τη διαπίστωση, ότι η απόκτηση από τις γυναίκες των πολιτικών τους δικαιωμάτων έχει τη δική της ιστορία, μια ιστορία που δεν έχει γραφτεί και δεν έχει αποτυπωθεί στη συλλογική μνήμη.

Ι. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΞΟΝΕΣ

Α΄. Η επιλογή του 1864 ως χρονικής αφετηρίας της μελέτης, προέκυψε απ' τη διαπίστωση, ότι η κατοχύρωση της πολιτικής ισότητας των γυναικών συνιστά τμήμα της ιστορίας της καθολικής ψηφοφορίας, παρόλο που η σύγχρονη ιστοριογραφία εξακολουθεί να μας βεβαιώνει πως η καθολική ψηφοφορία στην Ελλάδα καθιερώθηκε το 1864, ταυτίζοντας την ιστορία του θεσμού με τη διαδικασία απονομής πολιτικών δικαιωμάτων στον αντρικό πληθυσμό και μόνο. Εξάλλου, στην πορεία της έρευνας έγινε φανερό, πως για να γίνουν κατανοητές οι ιδιαιτερότητες της απονομής πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, έπρεπε να μελετηθεί το θέμα συγκριτικά.

Β΄. Οι φεμινιστικοί αγώνες για την πολιτική ισότητα των δύο φύλων στόχευαν στην κατάργηση του αποκλεισμού των γυναικών από τους πολιτικούς θεσμούς. Επομένως, η ιστορία των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων αποτελείται αφενός από την κατανόηση τού τι σήμαινε για την κοινωνική θέση των γυναικών

* Το άρθρο αυτό είναι μια πρώτη, πολύ γενική προσέγγιση στο θέμα, το οποίο θα αποτελέσει τη διδακτορική μου διατριβή. Προήλθε από ομιλία στην Ε.Μ.Ν.Ε. που έγινε τον Ιούνιο του 1987.